

**AZƏRBAYCANIN TARİXİ MƏDƏNİYYƏT MƏRKƏZİ,
QARABAĞIN BAŞ TACI – ŞUŞA
ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНЫЙ ЦЕНТР АЗЕРБАЙДЖАНА,
ГЛАВНАЯ КОРОНА КАРАБАХА – ШУША
THE HISTORICAL AND CULTURAL CENTER OF AZERBAIJAN, THE
CROWN JEWEL OF KARABAKH – SHUSHA**

UOT: 37.01

Bibixanum Orucəli qızı İbadova

*Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun şöbə müdiri,
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
Əməkdar müəllim
<https://orcid.org/0000-0002-1071-9399>
[https://doi.org/10.69682/arti.2024.91\(5\).22-26](https://doi.org/10.69682/arti.2024.91(5).22-26)*

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA ŞUŞANIN TARİXİ ABİDƏLƏRİ

Бибиханум Оруджали гызы Ибадова

*заведующий отделом Института Образования Азербайджанской Республики,
доктор философии по педагогике, доцент
заслуженный учитель*

**ИСТОРИЧЕСКИЕ ПАМЯТНИКИ ШУШИ
В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ**

Bibikhanum Orujali Ibadova

*head of the department at the Institute of Education of the Republic of Azerbaijan,
doctor of philosophy in pedagogy, associate professor,
Honored teacher*

HISTORICAL MONUMENTS OF SHUSHA IN AZERBAIJAN LITERATURE

Xülasə. Məqalədə Azərbaycanın füsunkar guşəsi olan Şuşanın yaranma tarixi, tarixi abidələri, misilsiz gözəlliklərinin təsviri, eləcə də müxtəlif illərdə işğalçıların hücumlarına məruz qalması faktlarının Azərbaycan ədəbiyyatında əks olunması məsələləri verilmişdir. Mövzu ilə bağlı müxtəlif janrlı əsərlər araşdırılmış, müəllifin fikirləri nümunələrlə əsaslandırılmışdır.

Açar sözlər: *ədəbiyyat, tarixi abidələr, bulaqlar, işğal, zəfər*

Аннотация. В статье подчеркивается отражение в азербайджанской литературе очаровательного уголка Азербайджана, Шуши, истории ее создания, исторических памятников, описания ее несравненной красоты, а также фактов нападений на нее оккупантов в разные годы и т.д. Автор рассмотрел произведения различных жанров, относящиеся к теме, и обосновал свою точку зрения, приведя примеры из произведений.

Ключевые слова: *литература, исторические памятники, родники, оккупация, победа*

Abstract. The article emphasizes the reflection in Azerbaijani literature of the charming corner of Azerbaijan, Shusha, the history of its creation, historical monuments, descriptions of its incomparable beauty, as well as facts of attacks on it by occupiers in different years, etc. The author reviewed works of various genres related to the topic and substantiated his point of view by giving examples from the works.

Keywords: *literature, historical monuments, springs, occupation, victory*

Qayalar qaladır, Qalalar – qaya,
Bu yerlər tarixin daş səhifəsi,
Binalar ucadan baxar dünyaya,
Hər evin daşında bir əsrin səsi [7, s.3].

Azərbaycan ədəbiyyatı hər daşı, hər qayası tarix olan Şuşa haqqında yazılmış istər elmi-tarixi, istərsə də bədii əsərlərlə zəngindir. Bu əsərlərdə Şuşanın yaranma tarixi, onun inkişafı, misilsiz gözəlliyinin vəsfi, eləcə də müxtəlif illərdə işğalçıların hücumlarına məruz qalması və s. məsələlər əksini tapmışdır. Nümunə olaraq gətirilən bu şeir parçasında əsrlərin daş yad-daşında yaşayıb bina-bina ucalıb qalalaşan qədim yurd yerimizin əzəmətli görkəmi əksini tapmışdır.

Şuşa şəhərinin yaranma tarixi Mirzə Yusif Qarabağının “Tarixi-Safi” əsərində: “...1166 [1752]-ci ildə Pənah xan xoş bir gündə Şuşa şəhərinin təməlini qoydu.... Şəhər cənub-qərbdən, şimal-şərqdən, həmçinin qərb və cənub tərəfdən piyada və qeyriləri üçün gediş-gəliş mümkün olmayan möhkəm hasar və təbii sıldırım qayalarla əhatə olunmuşdur” şəklində dəqiqliyi ilə verilmişdir [4, s.22].

Bu tarixi gerçəklik bədii sözün qüdrəti ilə dəfələrlə canlandırılmış və onun maddi-mənəvi dünyamızda nə dərəcədə tarixi əhəmiyyət kəsb etdiyi diqqətə çatdırılmışdır. Həmin tarixi fakt Azərbaycanın maarifpərvər şairi Həsənəli Qaradağlının “Qarabağın şəhəri” şeirində belə təsvir edilib:

*Bu şəhərin hüdudu şərq tərəf Şüşü çayı,
Var, belə qərb tərəf Sarıbaba yer deyilər,
Cənubu yenə Şüşü, bir də Daşaltı çayıdır,
Şimali Xəlfəli çay, belə olub sərhədlər* [6, s.33].

Araşdırma göstərir ki, yalnız coğrafi mövqeyi deyil, onun bütün məhəllələri, memarlıq abidələri, can dərmanı olan sərin bulaqları görkəmli şair və yazıçılarımızın qələmi ilə geniş oxucu kütləsi üçün doğmalaşdırılmışdır.

Məsələn, 1871-ci ildə Xan qızı Natəvanın öz vəsaiti hesabına Şuşada yerləşən Xəlfəli dağından saxsı borularla şəhərə su çəkildi və iki böyük bulaq tikildi: “Xan qızı” və “Şor bulaq”. “Xan qızı” bulağının çəkilişi barədə yazıçı-dramaturq İlyas Əfəndiyevin “Xurşudbanu Natəvan” pyesində də [1978] Natəvanın dilindən deyilir: “*Xurşudbanu. Tapşır, Şuşaya çəkdiyimiz bulağın mühəndisi Əbdürrəhim Talibzadəni nahardan sonra mənim yanıma çağırırlar* [3, s.190].

Həmçinin əsərdə Knyaz Xasayın “*Peterburqun, Parisin salonları üzümüə açıq olduğu halda, axı, biz nə üçün Qalanı [Şuşanı-B.İ.] kəsdirib oturmuşuq*” sualına cavab olaraq Xurşudbanu belə cavab verir: “*Mən bu bulağı onlar üçün tikdirmişəm. Mən o bulağı qışın çovğununda yeddi-səkkiz kilometr piyada yol gedib, meşədən şirin su gətirən zəhmətkeş əhali üçün çəkdiyim*”. [3, s.197].

Görkəmli şair Xəlil Rza Ulutürk “Şuşa səfəri” poemasında İsa bulağı, Qoşabulaq, Aydın bulağı, Bəylər bulağı, Buz bulaq, Səkili bulaq, Çömçə bulağı, Damcı bulağı, Bədəl bulağı, Dambulağı, Lilpər bulağı, Novlu bulaq, Şırsır bulağı, Armud bulağı, Hacı bulağı, Dərə bulağını “Şuşanın dirilik çeşməsi” adlandıraraq fikrini belə ümumiləşdirir:

*Biri daşdan çıxır, biri qayadan,
Hamısı ilgili, canbir, əlbirdir.
Üzdən ayrısı da, yerin altında,
Bütün bulaqların kökləri birdir* [6, s.502].

Eləcə də Ramiz Məmmədzadənin “Qarabağım”, İsa Əvəzoğlunun “Şuşamızın zinətidir” şeirlərində Şuşa bulaqları böyük sevgi ilə vəsf edilir.

*“Şah bulaq”dan içək bu gün,
“Çay bağça”dan keçək bu gün,
Dincəlməyi seçək bu gün,
“Xan bağı”nı Qarabağın* [7, s.13].

***

*Sarıbaba- cənnət yeri,
Turşsu suyu can kövsəri,
İsa bulaq – nazlı pəri
Şuşamızın şöhrətidir* [7, s.144].

Ədəbi əsərlərdə Şuşanın bu gün tarixi abidəyə çevrilən Qızılı qaya, Qara qaya, Göy qaya, Ala qaya, Xəlfəli dərəsi, Mıxtökən dərə, Yusifcan gədiyi, Şimşəkvruran daş, Şuşa yaylası, Şotlanlı yaylağı, Keçili dağı, İsmayıl binəsi, Bəylər binəsi, Cıdır düzü böyük sevgi ilə vəsf olunmuşdur. Xalq şairi Səməd Vurğun “Qız qayası” şeirində Qarabağın səfəli guşələrindən İsa bulağı, Cıdır düzü, Çanaqqalanın gözəlliklərindən bəhs edir, Qız qayasına qalxaraq onun haqqında əfsanəni belə başlayır:

*Çıxmışam dağların göy yaxasına,
Doyunca baxmışam Qız qayasına.
Orda saqqalına yaş dama-dama,
Əfsanə söyləmiş bir qoca mənə... [6, s.105]*

Şuşanın tarixi yerlərindən sayılan Cıdır düzü, Topxana meşəsi, Xəzinə qayası poeziyamızda daha çox vəsf edilmişdir. Məsələn:

*Topxanadan baxıram mən dünyaya,
Başım üstə Cıdır düzü – bayrağım.
Bir örnəkdir bu gün Vətən dünyaya,
Sən dönməzsən, əyilməzsən torpağım*

[7,s.11].

Şuşa yalnız gözəlliklər, möhtəşəm abidələr yurdu deyil, həm də keşməkeşli tariximizin qanlı hadisələrinin şahidi olmuşdur. Xüsusilə 1905-ci ilin 16 avqust və 1906-cı ilin 12 iyulunda ermənilər tərəfindən törədilmiş faciələr C. Cabbarlının “1905-ci il” pyesində, M.S. Ordubadının “Qanlı illər” əsərinin “Ağrılı Şuşa hadisələri. Yaxud avamlıq bəlası”, “İkinci Şuşa faciəsi. Yaxud Qalaşçapovun hiyləsi” bölmələrində, Məhəmməd şah Qacarın Qarabağa hücumu Y.V. Çəmənəminlinin “Qan içində”, S. Vurğunun “Vaqif” pyesində, çar Rusiyası qoşunlarının Azərbaycana, o cümlədən Şuşaya gəlməsi İ. Əfəndiyevin “Hökmdar və qızı” pyesində əksini tapmışdır.

“Şəhərlilər dəstə-dəstə Cıdır düzünə toplanıb, oradan **Topxanani** başdan- başa tutmuş şah çadırlarına tamaşa edirdilər. Bəzən sakitlik olur, iki tərəf də dincəlməyə və ya yeməyə dalırdı. Bir də görürdün, top atışmaları başlandı, barıt tüstüsü ətrafı bürüdü. Bu atışmadan, təbii idi ki, heç bir nəticə çıxmıyrdı. **Topxana** ilə şəhərin arasında dərin bir uçurum var idi, bunun da dibindən **Daşaltı çayı** axırdı. Oranı keçmək qətiyyənlə mümkün deyildi. Keçilsəydi belə sıldırım qayaları, şəhər barı və bürclərini almaq mümkün olan şeylərdən deyildi: on beş min igid gecə-gündüz şəhərin keşiyini çəkirdi.

Qala ilə Topxananın arasındakı keçidin ən dar yeri Xəzinə qayasının önü idi. Ağaməmməd şah bura plan tökdürüb, keçmək niyyətinə düşdüsə də, bir nəticə çıxmıyacağını anlayıb vaz keçdi. Nəhayət, o acığa düşüb, İbrahim xanın yanına qasid vasitəsilə bir məktub göndərdi. Qasidin gözlərini bağlayıb, saraya gətirdilər. Məktubda yazılmışdı: “Fələyin mancanağı fitnə daşını sənün üstünə yağdırır, Sən də axmaqcasına şişənin [Şişə qalasının] içində gizlənmisən”.... Vaqif məktubu alıb, bir də gözdən keçirdi, sonra arxasına yazdı: “Məni qoruyub saxlayan mən tanıdığım dırsa. İnanıram ki, o, Şişəni daşın içində də qoruyur” [2, s. 635].

Tarix təkrar olunur. 1992-ci ildə Şuşanın ermənilər tərəfindən işğal olunması ədəbiyyatımızda yeni bir səhifə açdı: “Şuşa işğal dövründə”. 28 ili əhatə edən həmin dövrdə qəlbi vətən eşqi ilə döyünən sənətkarlarımız bu sağalmaz nisgili, ağrı-acını əks etdirən yüzlərlə əsər yazdı. Bəxtiyar Vahabzadənin “Oxuma, bülbül”, Cabir Novruzun “Şuşanın dağları başı dumanlı”, İlyas Tapdığıın “Şuşa oratoriyası”, Günel Anarqızının “Şuşam”, Zəmfira Məhərrəminin “Sevgimi neylədin Daşaltı dərəsi”, Pərvin Nürəliyevanın “Çarəsiz yalan”, Nüşabə Məmmədlinin “Zəngülə”, Ələmdar Quluzadənin “Bu qala bizim qala” əsərləri belələrindəndir. Demək olar ki, hər bir əsərdə Şuşanın tarixi yerləri xatırlanır, tarixi abidələrinin adı çəkilir.

*Bu bahar oxuma, bülbül, sən Allah!
Zülmətdir,
Yoluna şam tutanın yox,
Şuşan ağlar qaldı, köçdü el-oba,
Şirin cəh-cəhinə dəm tutanın yox.*

...Bu ilki bahardan bizə nə, vallah,
Gəlsə də, bu bahar bizimçün deyil.
Oxuma, oxuma, bülbül, sən Allah.
Açma, xarı bülbül, açma sən bu il [6, s.333].
****

Top atılar “**Topxana**”dan “**Daşaltı**”da
daşlar partlar,..

Şuşam geri alınmasa [6, s.588].
****

Kirs dayanıb **Ziyarətlə** yanaşı,
Sızıldayır hər qayası, hər daşı.
Zəfər çalsın ölüm-dirim savaşı
Turşsu tək bir yaylağın üstündə [6, s.596].
****

...Gülləbaran olub neçə min arzu,
Donub “**Xan qızı**”nın bulağında su
[6, s.604].

***
İsa bulağı da lap körpə kimi,
Ana laylasının həsrətin çəkir [6, s.3].
****

Bu da “**İsa bulağı**”dır...ilahi,
Çırpır ayna sinəsini daşlara...
Nədir suçu, nədir axı, günahı,
Qurumayır gözlərinin yaşları... [6, s.3].
****

“**Qırxqız yaylağı**”mız,
Cıdır düzümüz ağlar.

*Şuşa bülbül haraylar,
Şuşa Qədir soraqlar...
Şuşa gözləyir bizi!* [6, s.670].
****

*Sıldırım qayalar, yollar dolayı,
“Ağziyastı” kaha, Xanın sarayı.
Uca “Qırxpilləkən”, Daşaltı çayı,
Şəmilin tut bağı yadıma düşdü.*

*“Səkili”, “Alçalı”, “Damcı”, “Palçıqlı”,
“Novlu”, “Dərəbulaq”, “Şırsır”, “Çarıqlı”.
Sıx meşə içində lap yaraşığılı,
Gur İsa bulağı yadıma düşdü* [6, s.364].

Önemli cəhət budur ki, bu əsərlərdə həsrətlə yanaşı, ümid də var. Hər kəs Şuşanın düşmənin caynağından azad olunacağına inanır:

*Oğulların nəyə çəkər!
Düşmənin qırar, təkər!
Yağların bağrın sökər!
Azad olar lap tez Şuşam!
Ulu yurdum, ulu Şuşam!* [7, s.781]
****

*Gələcək tez bir zaman,
Çəkiləcək çən, duman.
Sancılacaq Şuşada
Zəfər bayrağım mənim,
Ay Qarabağım mənim!* [7, s.378]
****

*Vətən məhəbbəti, qoy bilsin hamı,
Ürəkdə sönməyən bir gur ocaqdır,
Bütün yurdumuzun zəfər bayramı,
Şuşadan, Şuşadan başlayacaqdır* [6, s. 567].

Həqiqətən də, Azərbaycan tarixinə 8 noyabr Zəfər Günü Şuşanın adı ilə yazıldı. Müzəffər Ordunun Ali Baş Komandanı prezident İlham Əliyevin 2020-ci ilin 8 noyabrında böyük sevinc, qürur hissi ilə söylədiyi “Əziz Şuşa, sən azadsan! Əziz Şuşa, biz qayıtmışıq! Əziz Şuşa, biz səni dirçəldəcəyik!” xəbəri 28 illik Şuşa həsrətinə son qoydu. Bu bənzərsiz hiss və duyğular milli qürurumuzun poeziyamızda təntənəsinə çevrildi:

*Anam Şuşa, nəhayət, ayrılıq sona çatdı,
Gözlərindən öpməyə-görüşməyə gəlmişəm!
“Dəmir yumruq” sahibi Ali Baş Komandanla,
Qəhrəmanlıq tarixin yazan ər oğullarla,
Canını səndən ötrü verən Şəhidlərinlə,
Düşmənin qabağında əyilməz Qazilərlə,
Duyğumu, sevincimi bölüşməyə gəlmişəm!*
[5, s. 142]

44 günlük Qarabağ müharibəsində dövlətlə xalqımızın birliyi, qəhrəman oğullarımızın şücaəti, vətənpərvərliyi yeni yaranan ədəbi əsərlərin leytmotivinə çevrildi. Əlbəttə, Şuşanın azadlığına gedən yol Qarabağımızın dilbər guşələrindən: Tərtər, Xankəndi, Ağdam, Füzuli, Ağdərə, Kəlbəcər, Cəbrayıl, Qubadlı, Zəngilan, Laçın, Xocalı, Xocavənddən keçir.

Mirmehdi Ağaoğlu “Zəfərin izi ilə. Azad olunmuş ərazilərdən reportajlar toplusu” kitabında 44 günlük Vətən müharibəsindən sonra işğaldan azad olunmuş ərazilərə səfəri zamanı gördüklərini qələmə almış, eləcə də Şuşanın Yuxarı Gövhər ağa məscidi, Aşağı Gövhər ağa məscidi, Xan qızı Natəvanın sarayı, Seyidli məscidi, İsa bulağı, İkimərtəbəli karvansara, Şirin su hamamı, Mehmandarovların malikanəsi, Saatlı məscidi, Hacı Quluların malikanəsi və s. tarixi yerləri barədə ətraflı məlumat vermişdir [1].

Erməni vandalizmi tərəfindən məhv edilmiş, talanmış Qarabağın, o cümlədən Şuşanın tarixi abidələri bu gün dövlətimiz tərəfindən bərpa olunmaqdadır. Artıq Şuşada Gövhər ağa məscidindən azan səsləri eşidilir, hər il Cıdır düzündə “Xarı bülbül” festivalı keçirilir, yurdlarından didərgin düşmüş insanlar öz doğma elinə, obasına qayıdır. İndi söz ustalarımız “Şuşaya Qayıdış dövrü” ilə bağlı ədəbiyyatımıza öz yeni töhfələrini verirlər ki, bu artıq Şuşamızın yeni həyatının bədii inikası ilə bağlıdır.

Problemin aktuallığı. Məlumdur ki, 28 il işğal altında olan Şuşanın tarixi abidələri erməni işğalçıları tərəfindən məhv edilmişdir. 44 günlük Vətən müharibəsində (II Qarabağ müharibəsi) işğal altında olan Azərbaycan əraziləri erməni tapdağından azad ediləndən sonra bu bölgədə, o cümlədən Şuşada tarixi abidələrimizin bərpası, qorunması ilə bağlı zəruri tədbirlərin həyata keçirilməsinə başlanılmışdır. Tarixən Şuşa və onun tarixi abidələri Azərbaycanın şair və yazıçılarının ilham mənbəyi olmuş, əsərlərində geniş şəkildə işıqlandırılmışdır. Bu əsərlər xalqımızın milli-mədəni sərvəti olduğundan çox əhəmiyyətlidir. Onların tədqiqi, öyrənilməsi və gənc nəsə çatdırılması vətənpərvərlik tərbiyəsinin də aşılmasına xidmət edir.

Problemin yeniliyi. Şuşanın tarixi abidələrinin Azərbaycan ədəbiyyatında bədii inikası araşdırılmış və müəllifin münasibəti bildirilmişdir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalədən bu sahədə tədqiqat aparan mütəxəssislər, ümumtəhsil məktəblərinin ədəbiyyat müəllimləri, tələbələr faydalana bilərlər.

Ədəbiyyat:

1. Ağaoğlu, M.M. Zəfərin izi ilə. *Azad olunmuş ərazilərdən ilk reportajlar toplusu.* / M.M. Ağaoğlu. - Bakı: Mücrü, -2021.-304 s.
2. Çəmənəminli, Y.V. Qan içində. Əsərləri, 3 cilddə. II cild. / Y.V. Çəmənəminli. -Bakı: “Avrasiya Press”, - 2005. - 663 s.
3. Əfəndiyev, İ.M. Seçilmiş əsərləri 3 cilddə, [II cild]. / İ.M. Əfəndiyev -Bakı: “Avrasiya Press”, -2005.- 336 s.
4. Qarabağnamələr, II kitab. / -Bakı: Şərq-Qərb, -2006.-288 s.
5. Şırlanlı, Ə.Ş. Sonsuz heyranlıq hissi. / Ə.Ş. Şırlanlı. -Bakı: MSV nəşr, -2023. -320 s.
6. Şuşa nəğmələri, 2 cilddə [I cild]. / -Bakı: Şuşa nəşriyyatı,- 2001. -800 s.
7. Şuşa nəğmələri, 2 cilddə [II cild]. / -Bakı: Şuşa nəşriyyatı,- 2001. -800 s.

E-mail: b.ibadova@arti.edu.az
Redaksiyaya daxil olub: 04.07.2024.